

до дослідження розвитку феномена «Майдану» дозволяє говорити про ортогенез цілісної особистості у форматі «справа життя» та розбудову нового суспільства на основі вищих морально-етичних цінностей.

Тому феномен «Майдану» можна розглядати як джерело та основну підставу розвитку цілісної особистості і суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вересов Н.Н. Экспериментально генетический метод и психология сознания: в поисках утраченного (статья вторая) / Н.Н. Вересов // Культурно-историческая психология. – 2015. – Т. 11. – № 1. – С. 117–126.

2. Вересов Н.Н. Экспериментально генетический метод и психология сознания: в поисках утраченного (статья первая) / Н.Н. Вересов // Культурно-историческая психология. – 2014. – Т. 10. – № 4. – С. 121–130.

3. Максименко С.Д. Теорія психології нужди (життєвої енергії) / С.Д. Максименко // Проблеми сучасної психології. – 2014. – Вип. 25. – С. 7–18.

4. Максименко С.Д. Психология жизненной силы (нужды) личности / С.Д. Максименко // Проблеми сучасної психології. – 2013. – Вип. 21. – С. 7–23.

5. Ткаченко А.А. Социальная морально-этическая терапия: феномен «Майдана» // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». – 2017. – Вип. 1. – Т. 1. – С. 132–138.

6. Ткаченко А.А. Дело жизни: достижение личностью высшего предназначения : [монография] / А.А. Ткаченко. – 2-е изд. – Кировоград : LAMBERT, 2014. – 377 с.

7. Ткаченко А.А. Дело жизни: достижение личностью высшего предназначения : [монография] / А.А. Ткаченко. – Кировоград : Поліграф-Терція, КИ-РУЭ, 2010. – 288 с.

8. Ткаченко О. Психологічне дослідження феномена Майдану / О. Ткаченко // Психологія і суспільство. – 2006. – № 2. – С. 19–29.

УДК 167:159.9.018

ЕПІСТЕМНА ОРГАНІЗАЦІЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПІЗНАННЯ

Фурман А.А., к. психол. н.,
доцент кафедри соціальної роботи та кадрового менеджменту
Одеський національний політехнічний університет

Статтю присвячено висвітленню основних тенденцій генези теоретичної психології з позицій методологічної організації пізнання. Оптимізація психологічного знання передбачає консолідацію людської думки у поступі до софійності із задіянням новітніх форм методологування. На зазначеній основі визначено складові частини пізнавальної активності особистості, що утримують ефективну мислєдіяльність у пошуках істини.

Ключові слова: гносеологія, епістемологія, знання, методологія, методологування, наука, пізнання, принципи пізнавальної активності, теоретична психологія.

Статья посвящена определению основных тенденций генезиса теоретической психологии с позиций методологической организации познания. Оптимизация психологического знания предполагает консолидацию человеческой мысли в продвижении к софийности с задействованием новейших форм методологирования. На указанной основе определены составляющие познавательной активности личности, которые содержат эффективную мыследеятельность в поисках истины.

Ключевые слова: гносеология, эпистемология, знания, методология, методологирование, наука, познание, принципы познавательной активности, теоретическая психология.

Furman A.A. EPISTEMIC ORGANIZATION OF PSYCHOLOGICAL COGNITION

The article is devoted to the determination of the main tendencies of the genesis of theoretical psychology from the standpoint of the methodological organization of cognition. Optimization of psychological knowledge presupposes the consolidation of human thought in the progress towards sophiness with the use of the newest forms of methodologization. On this basis, the components of the cognitive activity of the personality are determined, which contain effective thought activity in the search for truth.

Key words: epistemology, knowledge, methodology, methodologization, science, cognition, principles of cognitive activity, theoretical psychology.

Постановка проблеми. Звернення науки до аналізу власних засновків-витоків, з'ясування співвідношення її понять і теорій із реальністю ознаменовується пізнавальною діяльністю як онтофеноменальним

процесом (свідомого розуміння конкретним дослідником) осягнення дійсності. Цілісне дослідження становлення знань про світ дозволяє зрозуміти всю множину задіяння свідомісних структур самого дослідни-

ка у пізнавальний процес, збагнути витoki, чинники, *сутність* і специфіку мислєдїяльностї як частини руху-поступу до пізнання, осмислити принципи і критерії відбору орієнтирів на цьому шляху. Розуміння процедури оволодіння знаннями відіграє суттєву роль у пошукуванні сучасної психологічної науки, а їх систематизація, упорядкування і концептуалізація значно поліпшить розуміння феномена пізнання як мудрого засновку смислу людського існування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретична психологія є засадничою у напрацюваннях А.В. Петровського [1], котрий виділив її в окрему галузь знання, засновану на саморефлексії науки про душевну організацію особистості. Доробки автора постулюють постання історико-психологічних досліджень в упередметненнях емпірично отриманих та узагальнених психологічних знань, теорій і концепцій. Методологічні питання теоретичної психології розглядаються у працях В.В. Рибалки [2], котрий висновує необхідність віднаходження оптимальних шляхів науково-дослідного поступу до осягнення, розуміння і трансформації самого предмету психологічного пізнання. Реалізуючи теоретичну функцію психології, дослідник розкриває сутність феноменів, що постають предметним колом його конкретно-наукових пошукувань. Віховою у царині психософійного методологування є напрацювання А.В. Фурмана [3; 4], наскрізною ідеєю яких є створення новітніх, досконалих форм методології і професійного методологування як горизонтів психологічного пізнання, що становлять мистецтво і мудрість осмисленого, майстерного й ефективного мислення на предмет того, яким шляхом суб'єкту-досліднику йти до наукової істини.

Постановка завдання. Мета статті – висвітлити найважливіші теоретичні принципи пізнавальної активності суб'єкта-дослідника та окреслити основні шляхи його руху-поступу до психологічного знання.

Завдання дослідження – з рефлексивних позицій історико-психологічної генези знання охарактеризувати особливості пізнавальної активності суб'єкта-дослідника; обґрунтувати значення методології в організації психологічного пізнання; визначити основні теоретичні підходи до побудови науково-психологічного дослідження; описати віхові засновки теоретичної психології.

Методи дослідження: аналіз літературних джерел, концептуалізація теоретичного матеріалу, узагальнення науково-психологічних здобутків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Рух-поступ до осягнення дійсності проходить через пізнання як специ-

фічну діяльність суб'єкта, що здійснюється на основі відображення довколишньої реальності у психічній організації індивіда. А будь-яке відображення – це властивість усіх матеріальних систем відтворювати особливості тих її об'єктів-компонентів, які впливають на суб'єкта та набувають для нього сигнального і смислового значення. Фокусом-налаштуванням цієї рефлексії є знання (результат процесу пізнання) як *форма* структурованого відображення дійсності у свідомості окремої людини.

Широкий підхід до розуміння буття, зберігаючи методологічне значення в сучасних умовах, передбачає звернення до таких атрибутивних характеристик світу, як його системно-структурна, динамічна і просторово-часова організація. В основі сучасних наукових уявлень про матеріальний світ лежить ідея його складної системно-структурної організації. Категорія «система» фіксує відмежовану й організовану цілісність, у рамках якої зв'язок між безліччю самостійних взаємодіючих частин (елементів) за низкою параметрів перевершують зв'язок з елементами інших цілісностей. Категорія «структура» характеризує сукупність внутрішніх зв'язків об'єкта, його побудови, співвідносності і взаємозалежності його складових частин. Під структурою розуміється такий спосіб зв'язку елементів у системі, завдяки якому ця упорядкованість виявляє властивості, характерні для неї як цілісного та якісного утворення.

Динамічний аспект організації матеріального світу окреслюється в найважливішій атрибутивній властивості матерії – її розвитковості (плинності, перманентному русі). Динамічне впорядкування Універсуму виявляється в різних формах (морфе), у яких, за словами Арістотеля, оприявнюється буття, організується першочергове ество світу, сутність всього суцього. Теорія пізнання цього давньогрецького мислителя ґрунтується на онтології і своїм безпосереднім предметом визначає теорію науки, що сутнісно відрізняється від мистецтва, досвіду і процесу розмірковування. Учення про первинні основи всього живого або про сутність світу пояснюється Арістотелем через основні види буття – матеріальний та ідеальний, що постають у формі природного, соціального, духовного і людського світів. Також мислитель виділив чотири принципи існування всякої речі як організму: матерія, рух-поступ (видозміна, метаморфоза), діяльність (формовияв), причина (першооснова, мета, ціль). Увесь довколишній світ, на думку Арістотеля, – це форма його присутності-даності у часопросторі буття [5].

Упредметненням наукових зрушень є знання про буття, а їх об'єктивним полем – споглядання предметної дійсності, конструювання на цій основі теорій, змоглядних висновків. Знання відрізняється від простого досвіду, предметом якого можуть бути лише факти, що розглядаються як поодинокі випадки оприявлення реальності у свідомості особистості, всеосяжністю предметного поля використання знакових систем у побудові цілісного образу об'єктивної реальності. Тож досвід як емпірія (пережита значуща подія) є початком і вихідною точкою знань, однак на відміну від останніх не має уконкретненого формовияву в уявленнях, поняттях і теоріях. Досвід для античних мислителів – допонятійне знання [1].

Різні типології визначають знання як: а) інформацію про об'єктивний світ природи і суспільства та продукт духовно-пізнавальної діяльності суб'єкта; б) упредметнення внутрішнього духовно-психічного світу людини, у якому містяться уявлення про сутність і сенс самопізнання; в) цільові орієнтири й ідеально-теоретичні програми вчинення суб'єкта та ін. Існує безліч дефініцій науки і наукового пізнання, у кожній із яких визначальною ознакою або її сутнісною характеристикою виокремлюють: а) систему специфічних пізнавальних процедур (експеримент, опис, класифікація, пояснення та ін.); б) об'єктно-предметний характер знань, одержуваних у результаті наукового дослідження; в) рівень системної організації та обґрунтованості наукових знань, унікальний світоглядний феномен культури як форми пізнавальної діяльності тощо [1].

Пізнавальна активність людини створює передумови для перенесення об'єктів зовнішнього світу в ідеально-знаковий формовияв чи, інакше кажучи, організацію їх у знання. Вищим рівнем когнітивної діяльності людини є наукове пошукування, що становить складний суперечливий процес віднаходження й організації цілісної системи понять, гіпотез, законів, теорій та інших ідеальних форм самого пізнання. Наука – це особлива форма пізнання світу, що продукує систему міркувань, поглядів, ідей про фундаментальні принципи і засади людського буття, про найбільш загальні сутнісні характеристики людського ставлення до дійсності, суспільства і духовного життя в усіх його проявах [7]. А наукові здобутки психології постають у цьому ракурсі певним інструментарієм специфічного налаштування лінз-опцій пізнавальної активності психіки окремого суб'єкта дослідницької діяльності у розумінні, осягнен-

ні, поясненні, інтерпретації та подальшій трансляції знань про буття і світ.

Наука завжди прагнула бачити досліджувану реальність множиною причинно зумовлених природних подій і явищ, що підпорядковуються певним регуляторам і закономірностям. Структурно-функціональний аналіз науки дає можливість виявити і зафіксувати різні аспекти її змісту, описати форми її взаємодії з іншими феноменами культури і пізнавальними діями. Однак завдання категорійного визначення науки передбачає фіксацію й обґрунтування наскрізних її особливостей, у яких зафіксовані головні та найбільш істотні її ознаки як специфічного й унікального типу духовно-пізнавального вчинення. Наука – це форма соціально організованої пізнавальної діяльності, у якій на основі відображення дійсності здійснюється раціонально-понятійне її освоєння, що фіксується в системі предметного, об'єктивно істинного, нового знання [8, с. 101].

Наука завжди виокремлює її предметний аспект, абстрагуючись при цьому від особистісно-суб'єктивних думок і оцінок цієї реальності. Така установка дозволяє їй досягати об'єктивно-істинного знання про предмети і явища дійсності. Наука, описуючи і пояснюючи феноменальні структури реальності, відображає і відтворює світ таким, яким він існує у своїй онтичній даності, що окреслює основні підходи до пізнання буття з епістемологічних позицій. Сутність і спрямованість наукової рефлексії сучасності пов'язані з абсолютизацією таких пізнавальних прийомів і процедур, як аналіз, абстрагування, експеримент, класифікація, систематизація й абсолютизація досліджуваних явищ природи і людини як її вінця [9].

Важливу роль у постанні знання як осереддя загальнолюдських культурно-історичних здобутків відіграла і теорія самоорганізації (синергетика). Вона вивчає процеси самотворення або спонтанного структурогенезу, приділяючи при цьому особливу увагу ефектам узгодженої дії різних компонентів, що постійно видозмінюються та розвиваються. Важливо підкреслити, що у класичній науці домінували такі методологічні орієнтації й ідеали наукового дослідження, що акцентували увагу вчених на виявленні аспектів стійкості, рівноваги і порядку, досліджувані об'єкти розглядалися як замкнуті системи, що підкоряються принципам детермінізму – однозначного причинно-наслідкового зв'язку. Фактор часу був несуттєвим у цій картині світу, бо фізичну реальність підкоряли законам, інваріантним щодо тимчасової шкали. Але для складних системних об'єктів характерні такі властивості, які можуть бути

описані лише за допомогою нелінійних моделей [10].

Синергетика досліджує процеси самоутворення в системах різної природи. Під самоорганізацією розуміються явища генези просторово-часових структур у складних нелінійних системах, що перебувають у станах, віддалених від рівноваги. Коли система досягає особливого критичного стану («точки біфуркації»), її поведінка стає нестійкою під впливом незначних випадкових чинників (флуктуацій), а стан системи може радикально змінитися. У цей переломний момент не можна однозначно передбачити, у якому напрямі буде здійснюватися подальший розвиток системи: перейде вона на вищий рівень організації або стане хаотичною, втративши цілісність своєї структури [10]. Формування синергетики у психосоціальних вимірах пов'язують з іменами О.А. Донченко, С.П. Курдюмова, І.Р. Пригожина, Ю.В. Романенка, Г. Хакена. Концептуальний простір цієї нової міждисциплінарної галузі наукових досліджень охоплює такі поняття, як «атрактори», «біфуркації», «фрак тали», «детермінований хаос» та ін. Їх використання дозволило істотно розширити і конкретизувати наукові уявлення про процеси самоорганізації складних системних об'єктів різної природи, а також їх еволюційної динаміки під впливом різноманітних чинників зовнішнього середовища. Інакше кажучи, синергетика постала тим методологічним інструментарієм, який організовує систему дослідницької активності суб'єкта-дослідника з позицій холистичного бачення предметного поля пізнання.

Синергійність функціонального призначення психологічної науки з позицій методологування як надскладного інструментарію розширення меж свідомості дослідника полягає в розробленні цілісної картини світу, обґрунтуванні способу пізнання і формуванні узагальненої моделі взаємодії системи знань, суспільства і людини. Для сучасної психології методологічна проблематика набуває особливо важливого значення, оскільки в ній істотно ускладнюються досліджувані об'єкти, радикально змінюються засоби й технології науково-пізнавальної діяльності. Простір методологічної проблематики розширюється, у ньому все виразніше починають домінувати такі теми, як: 1) соціокультурна та етична детермінація методологічних програм наукового дослідження; 2) проблема об'єктивності наукового знання і критика *методології* «натуралістичного об'єктивізму»; 3) інтеграція соціально-психологічних, історичних і логічних чинників наукового пізнання в його

методологічних програмах і концепціях; 4) проблема примноження знань і наукових революцій; 5) методологічний потенціал глобального еволюціонізму, синергетики й інформаційних технологій у сучасному науковому пізнанні; 6) сучасні форми комунікації в науці і становлення «колективів експертів-інтелектуалів» як референтних суб'єктів науково-пізнавальної діяльності [8, с. 21].

Тут необхідно зазначити неабияку роль методології як комплексу принципів і підходів дослідницької діяльності під час отримання та розроблення знань у рамках конкретного психосоціального пошукування. На думку українського науковця В.В. Рибалки, сучасна методологія виконує такі основні функції: соціокультурну, орієнтовно-спрямовальну, стимулювальну, організаційно-структурну, евристичну, прогностичну, проєктивну, інтерпретаційну, науково-дослідницьку, що в суголоссі конструктивно скеровують науково-психологічні пошукування суб'єкта-дослідника [2].

У методологічному потенціалі психології, який дуже різноманітний, зазвичай виділяють два основні методи: діалектичний і метафізичний. Метафізичний метод, що був панівним у науці до кінця XVIII ст., орієнтував наукове пізнання на вивчення сутності всіх явищ, подій і фактів довкілля як якісно незмінних, що не мають внутрішніх детермінант розвитку, і тому позбавлених дихотомічних властивостей, сил, тенденцій до самозміни і самовдосконалення. Метафізика займалася дослідженнями первісної природи реальності, буття і світу як такого, використовуючи канони формально-логічного мислення. Метафізичний метод пізнання, постаючи вченням про надчуттєве (ноуменальне), котре лежить за межами фізичних (феноменальних) явищ, слугував позначенню предметів, що перебувають за межами фізичного світу. У широкому сенсі метафізичний шлях до пізнання утримує ідеальну сторону предмета, його зміст і сутність, тобто онтологічні засновки суцього.

Класичний філософський діалог як форма інтелектуальної діяльності має поєднану спрямованість, передбачає зіткнення різних світоглядних і дослідницьких позицій, раціональну дискусію, орієнтовану на пошук об'єктивної істини. У психологічному форматі розгляду діалектики споглядається його першочергова орієнтація на людину як вищу цінність теоретико-прикладного осягнення. Арістотель трактує діалектику не тільки як метод умоглядного пізнання, але і дослідження одиничних речей і предметів. Саме у пра-

цях цього античного мислителя діалектика вперше набуває статусу цілісного вчення про категорії, у системній сукупності яких відображається взаємозв'язок і внутрішньо суперечлива природа постійного руху (видозміни) всього суцього. Та лише в ідеях Г. Гегеля діалектика знаходить своє справді автентичне призначення у формі універсальної теорії розвитку і специфічного методу пізнання світу, що ґрунтується на ідеї безперервного руху, трансформацій і метаморфоз дійсності. Його діалектика орієнтована на виявлення змістовного, а не формального розвитку досліджуваного об'єкта, тому притаманна критичному і творчому мисленню, без якого не може існувати справжня наука [1].

Традиційно розвідки психологічної науки виникають як культурно-історичний (Л.С. Виготський [11]) рух-поступ організації специфічного типу світогляду й особливі форми освоєння дійсності, у процесі розвитку якої виробляється цілісна і сутнісно узагальнена система знань про світ, людину і способи взаємозв'язку між ними. Як основні можна зафіксувати три найважливіших типи наукового пізнання або три світоглядних питання психології. По-перше, проблема присутності божественної іскри в людині як частини Універсуму, у рамках якої психологія обґрунтовує категорійну модель світу і формовияви суто людського засвіту в оприявненні власного духовного ества у стосунках з докколишньою дійсністю. По-друге, проблема самого суб'єкта, яка пов'язана з осмисленням комплексу світоглядних питань про онтофеноменальний статус людини як найвищої цінності буття, її аксіопсихологічного компонен-

та, смисложиттєвих устремлінь і вчинень. По-третє, питання взаємозв'язку людини і довкілля, аналіз різних форм і типів відносин між ними, які передбачають пізнання, перетворення й осмислену інтерпретацію природного і соціокультурного світу [8].

Теорія науково-психологічного пізнання безпосередньо пов'язана з філософською методологічною традицією в організації психологічних знань як інтегративної сукупності компонентів: 1) традиційної або класичної гносеології (суб'єкт-об'єктного пізнання); 2) епістемологічних засновків пізнавальної активності як феноменального осереддя об'єктивованого істинного знання; 3) методології наукового пізнання і форм його конституювання в різних соціокультурних системах 4) психософійне методологування (Рис. 1).

Гносеологія є вченням про структуру і методи пізнання, його рівні і способи, завдяки яким відбувається одержання знань, їх систематизація, оформлення у наукові гіпотези, концепції, теорії. Центральною у гносеології є проблема істини як результату адекватного відображення у свідомості суб'єкта пізнавальної діяльності сутнісних властивостей об'єкта дослідницького інтересу. Основні епістемологічні проблеми пов'язані з механізмами-налаштуваннями об'єктивації і подальшої реалізації в науково-теоретичній і практичній діяльності психологічного знання як узагальненого, об'єктивного «закона буття». Об'єкт при цьому може розглядатися як елемент у структурі самого знання (ідеальний об'єкт) або як матеріальна дійсність співвідношення знань (буттєва реальність). Методологія слугує

1 – гносеологія: вчення про структуру, методи, рівні і способи пізнання, завдяки якому відбувається одержання знань, їх систематизація, оформлення у наукові гіпотези, концепції, теорії

2 – епістемологія: теорія пізнання, в якій досліджуються його постулати і чинники, з'ясовуються закономірності та умови достовірності й істинності знань

4 – методологування: універсальна система, засіб-процедура миследіяльної активності і спосіб отримання істинного знання, надскладна інтелектуально-рефлексивна робота самого мислителя

3 – методологія: система принципів, способів, прийомів, операцій і форм побудови наукового знання, а також вчення про правила миследіяльності при створенні теорії науки

Рис. 1. Філософські складові частини психологічного пізнання

упорядкуванню особистісних знань і соціального досвіду та постає засобом здійснення рефлексивної мислєдіяльності суб'єкта-дослідника, що покликана оптимізувати рух-поступ до пізнання законів існування світу [4]. Вона утримує складну систему підходів, парадигм, концептів, моделей та інструментів цілісного осягнення явищ дійсності. Методологування ж постає процедурою мислєдіяльного практикування суб'єкта у конкретно-ситуаційному просторі відношення Людини і Світу [3]. Ця надскладна методологічна робота дає змогу перевести особистісне знання з матеріалу (інформації) у засіб поглибленого розуміння і збагачення власного духовного засвіту особистості й таким чином перетворити це знання в тонкий інструмент саморозвитку її мислення та одночасно дозволяє рефлексивно осягнути довколишню реальність.

Висновки із проведеного дослідження. Досліджувана реальність, у вимірах епістемної організації психологічного пізнання, не тільки описується, зображується, транслюється, а й концептуально інтерпретується, пояснюється, при цьому думка науковця-дослідника спирається на особливі техніки мислєдіяльності та принципи методологування, які спрямовані до істинного знання про світ. Ця епістемна організація визначає горизонти холистичного, системного бачення дійсності як сукупності знань про закони і принципи буття.

У контексті цієї теоретико-психофілософської рефлексії подальший пошук доречно спрямувати на детальний аналіз складових частин особистісного знання з урахуванням методологічного поля зреа-

лізування принципів епістемної організації пізнавальної активності суб'єкта-дослідника психологічного амплуа.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Петровский А.В. Основы теоретической психологии / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – М. : Инфа-М, 1998. – 528 с.
2. Рыбалка В.В. Методологические вопросы научной психологии (Опыт личностно-центрированной систематизации категориально-понятийного аппарата) : [уч.-метод. пособие]. – М. : Ника-Центр, 2003 – 204 с.
3. Фурман А.В. Идея і зміст професійного методологування / А.В. Фурман. – Тернопіль : ТНЕУ, 2016. – 378 с.
4. Фурман А.В. Світ методології / А.В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2015. – № 2. – С. 47–60.
5. Аристотель. Сочинения / Аристотель. – М. : Мысль, 1984. – Т. 4 / ред. тома и авт. вступ. ст. А.И. Доватур, Ф.Х. Кессиди ; прим. В.В. Бибахина, Н.В. Брагинской, М.Л. Гаспарова, А.И. Доватура ; пер. с древнегр. И.В. Брагинской, М.Л. Гаспарова, С.А. Шевелева, Г.А. Миллер. – 1984. – 830 с.
6. Фурман А.А. Концепт досвіду в індивідуальній психології Альфреда Адлера / А.А. Фурман // Психологія і суспільство. – 2012. – № 3. – С. 78–95.
7. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология / Э. Гуссерль. – СПб. : Изд-во «Владимир Даль», 2004. – 400 с.
8. Философия и методология науки : [учеб. пособ. для аспирантов и магистрантов] / А.И. Зеленков и др. ; под ред. А.И. Зеленкова. – 2-е изд. допол. и исправ. – Минск : ГИУСТ, 2011. – 479 с.
9. М'ясоїд П.А. Метатеоретичний аналіз у психології / П.А. М'ясоїд // Психологія і суспільство. – 2009. – № 4. – С. 54–82.
10. Донченко О.А. Архетипи соціального життя і політика / О.А. Донченко, Ю.В. Романенко. – К. : Либідь, 2001. – 334 с.
11. Выготский Л.С. Психология развития человека / Л.С. Выготский. – М. : Смьсл ; Эксмо, 2005. – 1136 с.